

УЛАН-БАТОР І КИЗИЛ: ПОЧАТОК ДІАЛОГУ

У березні 1922 року тувинський уряд звернувся до уряду Зовнішньої Монголії з повідомленням про утворення самостійної Народної Республіки Танну-Туви і з пропозицією встановити дружні стосунки між обома країнами. Монгольський уряд відмовився вступати в переговори з тувинським урядом, називаючи останній не інакше як “наші урянхайські власті”, відряджав туди своїх уповноважених, направляв листи та звернення. Урга та місцева монгольська влада (насамперед у Кобдо) продовжували надсилати всілякі циркулярні розпорядження з найрізноманітніших питань до окремих хошунів, оминаючи тувинський уряд. У 1922 році Народний уряд Монголії за згоди А. Охтіна¹ відправляє до столиці Танну-Туви – Кизила свого резидента з метою організації та поширення власної влади. Проте завдяки діям радянського консула Ф. Фальського² монгольський посланник не потрапив до Туви. ЦК МНП³ направляє до ЦК ТНРП⁴ та тувинського дипломатичного відомства низку петицій і заяв про бажаність об’єднання Монголії та Туви, посилаючись на історичний досвід входження останньої до складу Цінської імперії. Зокрема, 17 вересня 1923 року у відповідь на ургинське звернення ЦК ТНРП заявляє: “У теперішній момент урянхайський народ, об’єднаний загальним прагненням, для зміцнення своєї національності на основі самовизначення, організував свій народний уряд, який визнала Радянська Росія, про що було доведено до відома МНП. А проте МНП продовжує проводити стосовно народу Танну-Дива стару імперіалістичну політику” [цит. за: Лузянин 2003, 125–126]. У відповідь монгольський уряд направляє до Туви нове послання, вказуючи, що, як йому відомо, з огляду на відсутність одностайності Урян-

хай до сьогодні не визнаний радянським урядом: “Якщо спільні прагнення Урянхайського народу будуть спрямовані на організацію самостійної держави і його народний уряд буде визнаний Радянською Росією... то проти цього наша партія та народний уряд не будуть заперечувати” [цит. за: Лузянин 2003, 126; більше про монголо-тувинське листування цих років див.: Дацышен, Ондар, 2007, 255; История Тувы 2007, 324–326].

Влітку 1924 року радянський та монгольський повноважні представники брали участь у залагодженні гострої політичної ситуації в Туві, викликаній Хемчицьким повстанням (що спалахнуло навесні того ж року). 16 серпня 1924 року Надзвичайний повноважний представник СРСР Я. Давтян та Надзвичайний уповноважений Народного уряду Монголії Х. Максарджаб прийняли спільну декларацію, заявивши, що вони щиро прагнуть допомогти тувинському народові краще влаштувати своє життя і перш за все з’ясувати його дійсні наміри та інтереси з питання про приєднання до Монголії. Проте зазначалося, що це питання підлягає вирішенню лише поміж урядами СРСР та Монголії. Доти ж сторони домовилися офіційно іменувати уряд, що існує в Урянхаї, як “Танну-Тувинський народний уряд”⁵.

На думку радянського представника, цією декларацією, яка мала характер важливого політичного акта, фіксувалася точно і виразно майбутня поведінка монгольського уряду в питанні щодо приєднання Туви до Монголії. Я. Давтян у своїй політичній доповіді про роботу в Танну-Туві (від 02.09.1924) зазначав, що вважає це звернення величезною поступкою з боку Х. Максарджаба, викликану усвідомленням необхідності добрих стосунків із радянською стороною. Мовляв,

Максарджаб, як надто розумна людина, усвідомлює, що без СРСР Монголія – ніщо, особливо доти, доки не з'ясує стосунків із Китаєм. Монгольський представник у приватних бесідах неодноразово торкався останнього питання, висловлюючи надію, що СРСР не залишить Монголію у майбутніх переговорах із Китаєм⁶. Він заявив тувинському уряду та Давтяну, що Урга надішле до Туви уповноваженого, який би виконував обов'язки консула.

Я. Давтян не сумнівався, що з поверненням Х. Максарджаба до Урги Монголія змінить свою політику і буде діяти іншими методами. Мовляв, монгольський уповноважений переконався, що кращий спосіб досягти приєднання Туви – це розвивати культурну роботу і цим прихилити на свій бік симпатії тувинського народу. Безсумнівно, що майбутній монгольський консул розгорне енергійну роботу в цьому напрямку і “позбавить нас теперішнього монопольного становища. Без нас тепер Монголія не посміє, в усякому разі, вдатися до рішучих дій, проте вона буде намагатися легально завоювати вирішальний вплив у Туві. Максарджаб цілком переконався, що урянахайське питання, і зокрема питання про приєднання до Монголії Туви, може бути вирішено лише угодою з нами”⁷. Не бажаючи сваритися з радянською стороною, Максарджаб твердо пообіцяв Давтяну закликати до відповідальності владу Західної Монголії і відкликати кобдоського сайда. Він пішов ще далі, погодившись титулувати уряд згідно з його офіційною назвою (Танну-Тувинський народний уряд).

На III з'їзді МНП (04–31.08.1924 р.), якраз під час завершення Хемчицького повстання, тувинське питання стало у доповіді монгольського міністра закордонних справ А. Амара. Ось як він змальовував передумови виникнення Хемчицького повстання: мовляв, у Туві за підтримки російського консула Фальського та росіян-колонізаторів організована незалежна республіка. Народний уряд Монголії протестував проти цього. Він кілька разів пропонував тувинцям розпочати переговори, але все це залишилося безрезультатним. Російські колоністи почали пригноблювати тувинців. Сам уряд Танну-Туви запровадив великі податки. Отут раптом якісь невідомі розбійники напали на казенний склад та пограбували

його. Тоді тувинський уряд відправив свої війська, які й учинили щонайжорстокішу розправу над мирним населенням. Місцеві жителі розбіглися. Тувинський уряд і тепер ще загрожує жителям Хемчику тотальним знищенням. З'їзд слухав доповідь затамувавши подих. Амар продовжував оповідати, що повстанці посилали тоді своїх делегатів до монгольських уповноважених у Кобдо з проханням заступитися за них і приєднати до спорідненої Монголії. У цій справі за згодою урядів СРСР та Монголії до Туви відправлено комісію, що має залагодити всі непорозуміння [3-й С'їзд... 1924, 84–85].

У першій половині 1920-х років монгольський уряд вів переговори з Москвою про включення Туви до складу незалежної монгольської держави. Ймовірно, саме ситуація навколо Хемчицького повстання сприяла усвідомленню монгольськими політиками специфічного розуміння Радянським Союзом права націй на самовизначення. Недарма вже за декілька місяців по завершенню повстання, 23 жовтня 1924 року, член ЦК МНП Е.-Д. Рінчино звернувся з таємним листом до Бурятського обкому РКП(б), де зазначив, що Монголія у недалекому майбутньому повинна увійти до складу СРСР, де до її складу, у свою чергу, ввійде Бурят-Монголія. Наступного дня Рінчино написав листа О. Васильєву⁸, долучивши копію “своєї заяви до Буробкому”. У листі він, зокрема, зазначав: “Якщо вважаєте можливим, передайте т. Чичеріну мою формулу: «Треба скоріше повернути Урянахай Монголії, щоб за 5–6 років отримати всю Монголію». Цікаво, що він скаже. Напевно, скаже: «Це все підступи панмонголістів...» Ну, бог із ним. Будемо судити за результатами: хто і що”⁹. Мабуть, Рінчино зрозумів, що, зокрема, Туву не повернуть Урзі, й вирішив запропонувати інше об'єднання – у межах СРСР, – можливо, на це погодяться? Обережний бурят не наважився відкрито висунути свою пропозицію в Улан-Баторі. Проте привертає увагу дата його звернення – напередодні запровадження республіканського ладу та прийняття першої Конституції Монголії. Мабуть, у разі підтримки його пропозицій радянським та бурятським керівництвом він сподівався внести їх на розгляд Великого Хуралу, який відкрився в листопаді 1924 року. Проте ні пропозиція щодо

входження Монголії до складу СРСР, ані план об'єднання Монголії з Урянхасем не зустріли ні тоді, ні в майбутньому підтримки від радянського керівництва.

У період підготовки I Великого Хуралу, в ході обговорення проекту доповіді А. Амара, з початкового тексту, за наполяганням Т. Рискулова¹⁰, був вилучений розділ, де йшлося про проблему об'єднання Монголії та Туви. Т. Рискулов наполягав на загальному формулюванні – мовляв, питання буде вирішено згідно з бажанням тувинців. Так воно і відбулося у підсумковій резолюції Хуралу: оскільки тувинці є єдиноплеменниками монголів, монгольському МЗС належало вирішити питання про об'єднання з Тувою згідно з побажаннями самого тувинського народу [Протоколи... 1925, 88]. Разом із тим на самому I Великому Хуралі (листопад 1924 р.) Амар у своїй доповіді згадав це питання: “У свій час Монгольський уряд отримав повідомлення про організацію в Урянхай самостійного Танну-Тувинського уряду. Оскільки, за переконанням нашого уряду, Урянхай із давніх-давен є областю Монголії, нами було запропоновано негайно надіслати представників для переговорів із приводу засад державного правління Танну-Тувинського краю... Що ж до всеурянхайського питання, то постановлено було вирішити його шляхом переговорів обох урядів, згідно з волею Урянхайського народу” [Протоколи... 1925, 81].

Радянські дипломати залишилися незадоволеними підписанням спільної з монголами декларації 1924 р., вважаючи, що та містить низку помилкових моментів. Особливе занепокоєння викликав ключовий пункт щодо спільного радянсько-монгольського вирішення долі Туви. Подейкували, що тоді забули про Китай, який залишався формальним сувереном обох республік. Проте 22 липня 1925 року, під час перебування в Москві першої тувинської урядової делегації, була укладена угода між СРСР та Народною Республікою Танну-Тува. Вона оформила дружні стосунки між обома країнами; було вирішено обмінятися офіційними дипломатичними представництвами. У серпні 1925 року в ВККІ був розроблений проект програми Танну-Тувинської народної партії, де йшлося про незалежність цієї партії та тувинської держави від МНРП

та монгольського уряду [Лузянин 2003, 168]. Тодішні нагадування монгольських і тувинських політиків щодо необхідності погодження основних питань стосовно Туви (яка впливала з тексту декларації) лише драгували радянську дипломатію. Її відповідальні репрезентанти взагалі не збиралися радитися з Монголією у тувинському питанні. Коли в ході згаданого урядового візиту глава тувинської делегації К. Дондук на Відділі Далекого Сходу Комінтерну знову порушив питання про доцільність об'єднання двох республік – МНР та Танну-Туви, – член Президії ВККІ Сен Кагаяма відповів, що така постановка питання неприйнятна, навпаки, співпраця на умовах рівноправних договорів відповідає вимогам сучасності¹¹ [Сердобов 1971, 79]. Пізніше Дондук зізнавався, що досить докладно виклав свою точку зору із приводу приєднання Туви до Монголії “у Східному Секретаріаті Комінтерну... і одержав від них негативну відповідь” [цит. за: Ондар 2010].

У 1925 році монгольський уряд прийняв постанову щодо Туви. У ній згадувалося звернення 62 мешканців Оюннарського сомону Тес-Хемського хошууну з проханням об'єднатися з єдиноплеменною Монголією, пов'язаною з ними спільними звичаями та вірою¹². Як в усіх своїх зверненнях такого роду, тувинці посилювалися на невелику кількість населення, на відсутність освічених мужів, спроможних взятися за внутрішнє будівництво і зовнішню політику, на злидні. На думку монгольської влади, ця заява свідчила про безсумнівні об'єднувачі прагнення тувинців. Мовляв, позиція місцевого населення була з'ясована шляхом плебісциту. Монголи вирішили довести вищесказане до відома радянського керівництва і розпочати переговори з вирішення тувинського питання¹³.

2 червня 1925 р. Т. Рискулов надіслав телеграму з Урги до Ф. Петрова¹⁴. У телеграмі він зазначав, що в ургинській партшколі є вісім тувинців. Мовляв, виховання поставлене в дусі марксистського навчання й вивітрювання панмонголістичних віянь: “Ця мета буде ще краще досягнута тепер, якщо скоріше дошлете партробітників, що ми їх давно просимо. Монголів переконав відмовитися від посилки інструктора до Урянхаю і взагалі – втручатися у спра-

ви останнього до загального вирішення питання”¹⁵. Остання фраза зайвий раз свідчить, що на початку літа остаточно доля Туви ще не була вирішена.

На IV з’їзді МНРП (23.09–2.10.1925) також декілька разів висувалася тувинська проблема. Голова ЦК МНРП Ц. Дамбадорж зазначив, що, хоча значна частина урянхів стоїть за приєднання до Монголії, сама Монголія не повинна добиватися цього силою, а має враховувати волю урянхайського народу¹⁶. За словами міністра закордонних справ С. Гіваабалжира, з 9 хошунів Урянхаю 6 однозначно висловилися за приєднання до Монголії, а меншість – за незалежне існування Туви, проте це питання залишається невирішеним¹⁷. Ведуться переговори з урядом Танну-Туви та СРСР.

У серпні 1925 р. нарком закордонних справ Г. Чичерін виклав П. Никифорову, новому повпреду в Монголії (1925–1927), основні положення щодо позиції СРСР. Ось у чому вони полягали: “Урянхай ми вважаємо окремою автономною народною республікою, що перебуває під протекторатом Китаю, як і Монголія. Тому ми заперечуємо проти об’єднання Урянхаю з Монголією”¹⁸. З цим призначенням активність монголів у питанні об’єднання стишилася; вони чекали на приїзд нового повпреда, щоб з’ясувати його погляди. Спочатку в розмовах повпреда з монгольським керівництвом це питання не обговорювалося. Він разом із М. Амагаєвим¹⁹ очікував на слушну нагоду або на перший крок із боку монголів. Коли ж з’явилася нагода, П. Никифоров загострив тувинське питання перед прем’єром Б. Церендоржем, а М. Амагаєв розпочав розробку цього питання в ЦК МНРП. Надалі всю увагу монголів вони намагалися зосереджувати на необхідності відмови від об’єднувачих тенденцій. Правляча верхівка йшла на це досить повільно. Група посадовців на чолі з Б. Церендоржем, за участю Ц. Дамбадоржа, А. Амара, Ц. Жамцарано, продовжувала відстоювати підхід “Урянхай – частина Монголії” і своїми наполегливими закличками до об’єднання заохочувала й молодь. З цього питання різночитань між монгольськими правлячими угрупованнями нібито й не існувало. Навпаки, “здійснення ідеї об’єднання немовби створювало добру славу для учасників”²⁰.

Проте, несподівано для радянської сто-

рони, на це питання жваво відгукнулися худонці²¹ – опозиція лівого спрямування (представники якої прийшли до влади у МНР наприкінці 1928 року). Вони вирішили його просто: якщо ми отримали свободу, то нехай і інші нею користуються. Ставлення худонців до тувинського питання занепокоїло монгольську верхівку; було вжито спроб примусити їх відмовитися від хибного кроку. Проте вони зазнали невдачі завдяки й радянському втручання (“Наше втручання в це питання дало лівим групам ясне уявлення про негативний бік цієї ідеї, і наприкінці вирішення цього питання група Церендоржа виявилася ізольованою. Це ж питання стало тим наріжним каменем, на якому спробувала свої сили худонська група на чолі з Генденом”)²².

У листопаді 1925 року II Великий Хурал МНР прийняв рішення про визнання незалежності ТНР та встановлення дружніх відносин між республіками. У січні 1926 р. радянські урядовці вирішили провести переговори про укладання угоди між МНР і ТНР. П. Никифорову повідомили, що “буде розроблено й представлено обом урядам проект загальної політичної угоди”²³. Монголам лишалося вдовольнитися хіба тим, що конференція урядів, за побажанням Москви, відбудеться в монгольській столиці. У серпні 1926 року в Улан-Баторі відбулися тувинсько-монгольські переговори, в ході яких сторони обмінялися думками щодо двосторонньої угоди. 16 серпня 1926 р. в Улан-Баторі було підписано угоду між МНР і ТНР про дружбу, взаємне визнання незалежності обох країн та обмін дипломатичними представництвами. Як підкреслюють тувинські історики, анулювалися всі нерівноправні угоди, що стосувалися сторін, зокрема припинялася дія Кяхтинської угоди 1915 року [Історія Туви 2007, 337]. Цікаво, що наступного дня, 17 серпня 1926 року, до Туви знову була введена радянська військова частина як превентивний захід на випадок активізації у ТНР прибічників приєднання до Монголії [Історія Туви 2007, 337].

У жовтні 1926 року П. Никифоров заявив монгольському прем’єру Б. Церендоржу, що ідея монгольського уряду “підкорити собі Урянхай... становить велику загрозу”, оскільки останній “фактично має повну самостійність, а у разі захоплення Монголії Китаєм, природно,

воно пошириться й на Урянхай, якщо він на цей час буде приєднаний до Зовнішньої Монголії” [цит. за: Лузянин 2003, 168]. Будучи ж самостійною, Тува навіть за край несприятливої ситуації може такою залишатися. Никифоров вважав власним здобутком, зокрема, те, що монгольський уряд відмовився від своїх планів стосовно Туви. Проте таке вирішення питання викликало певне охолодження стосунків між повпредом та монгольським урядом²⁴. У листопаді 1926 року був скликаний пленум ЦК МНРП, де під радянським тиском прийняли рішення відмовитися від панмонгольських тенденцій і визнати уряд Туви. Худонців на пленумі, за словами радянського представника, підтримала частина “молодих лівих членів ЦК з ургинської інтелігенції” [цит. за: Лузянин 2003, 169].

IV Великий Хурал ТНР, який відкрився у другій половині листопада 1926 року, ратифікував серпневу угоду між МНР та ТНР. На IV Великому Хуралі порушувалося питання про приєднання до Монголії, проте воно не отримало підтримки більшості делегатів. У той же час по доповіді МЗС (де йшлося про подальше зміцнення відносин з СРСР і МНР) була прийнята постанова, в якій зазначалося: “Незважаючи на те що, на жаль, є думка про те, що не прийшов ще час до об’єднання всіх монгольських національностей, все ж обов’язкове виконання цього питання [слід] мати на увазі, враховуючи час і становище” [цит. за: История Тувы 2007, 338–339]. У цьому ж році відбувся офіційний обмін дипломатичними представниками між обома республіками.

Проте між МНР і ТНР залишалось багато невирішених питань, і не лише з розмежування кордонів. Так, несподівано постало питання повернення “торхатів”, “частини тувинського народу”. “Торхати” – ймовірно, дархати – одна з етнографічних груп монголів, які мешкають у північно-західній частині Хубсугульського аймака. Вони монголономні [більше див.: Санжеев 1931]. У їхньому складі виділялися тюркські, самодійські, тунгуські та монгольські компоненти. З 1815 року дархати належали до шабінарів¹² богдо-гегена, отже, управлялися ламами, призначеними владою. Видатний російський дослідник Г. Грумм-Гржимайло, який відвідав Західну Монголію та Туву в 1903 році, ствер-

джував, що, незважаючи на підлягання дархатів юрисдикції хутухт на однакових з іншими шабінарами засадах, вони залишалися за межею монгольських караулів, що відділяли монгольські землі від урянхайських. У другій половині XIX ст. дархатів судили за карні злочини за загальним монгольським уложенням, проте Г. Грумм-Гржимайло розглядав їх у розділі, присвяченому Урянхаю. За його даними, дархатів нараховувалося 4500 осіб; у їхньому одязі, побуті та звичаях помічений сильний монгольський вплив [Грум-Гржимайло 1926, 180, 183; див. також: Шишмарев 2007].

Деякі дослідники навіть зазначали, що існував окремий тувинський хошун – Дархатський – у районі озера Косогол (Хубсугул)²⁶. Він був населений омонголеними тувинцями, які втратили свою рідну мову і розмовляли монгольською. Питання про стосунок цього хошуну до дореволюційної Туви залишається неясним, скоріше можна вважати його складовою частиною Монголії, – писав радянський дослідник Р. Кабо [Кабо 1934, 64]. Кочовища Хазутського (до 1878 року – Хубсугульського) хошуну розташовувалися в районі озера Хубсугул і західніше від нього (басейн р. Шишкіта) [див. також: Венюков 2007, 352–353]. Цю місцевість, за словами Г. Грумм-Гржимайла, й населяла та частина урянхайської народності, що іменується дархатами [Грум-Гржимайло 1926, 20–21]. Всесвітньо відомий мандрівник і науковець Г. Потанін вважав, що дархати, які мешкали у долині Шишкіта, ймовірно, саме омонголені урянхайці. Видатний радянський дослідник Монголії 1920–1930-х років О. Сімуков зауважував, що дархати живуть у районі на захід від Хубсугулу, урянхи ж – на схід від цього озера [Сімуков 2007, 499].

Знаний тувинський історик М. Маннай-оол зазначав, що на карті розселення населення дореволюційної Монголії у Моренському²⁷ музеї район Хубсугулу показаний як частина території Туви [Маннай-оол 1995а, 63; див. також: Монгуш 2010, 209]. За його словами, до 1878 р. історичні предки сучасних дархатів перебували у складі Хазутського хошуну Туви. У 1878 р. нойони (нойонами цього хошуну призначалися не тувинці, а монголи) добилися спеціальної печатки від Улясутайського генерал-губернатора²⁸. У тому ж році цей хошун відірвався від Туви, перейшов у відання

Цінської династії в Улясутаї і увійшов до складу Північної Монголії, проте зберіг прикордонно-податкові повинності й щодо амбин-нойона [Саая, Саг 2006, 8–9]. Грумм-Гржимайло зазначав, що Хазутський хошун в адміністративному плані стоїть окремо, не підкоряється амбин-нойону і управляється огурдою²⁹ самостійно [Грум-Гржимайло 1926, 151].

14 серпня 1921 року Установчий хурал тувинського народу постановив виключити зі складу Туви Хазутський хошун, як такий, що перебуває у складі Монголії. Американський науковець П. Тан зазначав, що Москва пішла назустріч побажанням монголів лише у незначному пункті. Маленька, малозаселена смуга території (приблизно 16000 кв. км) під назвою Дархат на захід від озера Косогол була віддана Зовнішній Монголії [Tang 1959, 417]. Мовляв, негайно після цього, в 1925 році, місія в Москві уклала, без подальших територіальних змін, угоду щодо дружби між Народною Республікою Танну-Тува та МНР за зразком радянсько-монгольської угоди 1921 року.

Разом із тим наприкінці 1927 року тувинський уряд цілком серйозно почав говорити про повернення “частини тувинського народу” у своє підпорядкування. Ще коли тувинський прем’єр К. Дондук іздив до Монголії (1926), то на банкеті, влаштованому монгольським урядом на честь тувинських урядовців, трапився такий випадок. У бесіді один із членів монгольського уряду закинув, що тувинці зайняли в одному районі частину теренів Монголії, на що Дондук зауважив, що монгольський уряд узяв від тувинців ціле плем’я. Ніхто з монгольських міністрів, присутніх на банкеті, нічого на це не відповів, закид обійшли мовчанням.

Тувинський уряд вирішив діяти в такий спосіб: навесні 1928 року, не пізніше травня, передбачалося відрядити до дархатів 2–3 посланці. Останні під виглядом мандрівних лам, які збирають пожертви, мусили довідатися про настрої дархатів, ознайомитися з внутрішнім становищем, управлінням та низкою інших питань. Своєю місією посланці повинні були виконати у двомісячний термін. На чолі розвідки мав стати начальник Управління Державної внутрішньої політичної охорони (УДВПО)³⁰ і майбутній прем’єр-міністр

ТНР – колишній лама С. Чурміт-Дажи³¹. Надалі передбачалося відрядити групу з 15 осіб, яка, прибувши на кордон, мала розділитися на кілька партій, потім по одній людині розсипатися всією територією, яку займають дархати, і повести серед останніх агітацію за їхнє приєднання до ТНР. Уряд, у свою чергу, розпочне з монгольськими колегами офіційні переговори про повернення народу. Сподівалися, що після агітації, у разі проведення серед дархатів плебісциту, ті проголосують за приєднання до Туви. Ініціаторами задуму були голова ради міністрів К. Дондук та його заступник С. Талха-Сюрюн³².

Невідомо, чи був задіяний такий план. Його ініціаторів за рік відсторонили від влади за звинуваченням у правому ухилі³³. Питання повернення прикордонних тувинців неодноразово поставало у подальших монголо-тувинських переговорах. Що ж до дархатів, то нині вони у загальній кількості 20400 осіб (2000 рік) мешкають на теренах Хубсугульського аймака Монголії³⁴ [більше див.: Маннай-оол 1995а; Решетов 1995–1996, 113, 117]. Тувинці Хубсугульського аймака володіють тувинською мовою, а також вільно розмовляють дархатським діалектом монгольської мови, їхні діти навчаються у монгольських школах [Монгуш 2010, 224].

У 1920-ті роки контакти між монголами та тувинцями тривали. Інформаційні зведення УДВПО навесні 1927 року повідомляли: в районі Хемчику і частково в Тес-Хемському хошуні уважно стежать за рухом життя і всім, що відбувається в Монголії. У Тоджинському районі, у прикордонній смузі з Монголією, саме монголи, приїжджаючи навесні та восени, постачали всіма необхідними речами тувинське населення. За словами спостерігачів, відсутність у вказаній смузі відділень державної торгівлі дає монголам повну свободу дій, наслідком чого є антиурядовий настрої населення тієї місцевості³⁵: “Маю Вам повідомити про якусь «родинність» на монгольському кордоні. Монголи мандрують без всіляких дозволів до Туви за хлібом, а тувинці до Монголії за тютюном”³⁶.

Події навколо Туви на початку 1920-х років американський дослідник Б. Еллеман називає черговим свідченням імперіалістичної зовнішньої політики ра-

дзянського уряду. За його словами, хоча населення Туви було нечисленним, сама Тува складала велику частину північно-західної території Зовнішньої Монголії, сягаючи розмірів Великобританії. Рішення радянського уряду відокремити Урянхай від Зовнішньої Монголії та захопити його обіцяло величезний територіальний приріст і шкодило не лише інтересам Китаю, а й інтересам Монголії також [Elleman 1993–1994]. Всесвітньо відомий монголіст та китаїст О. Лагтімор називав політику Росії щодо Урянхаю чудовим прикладом російської наполегливості у дотриманні довгострокової мети політики, оскільки з початку XVIII ст. росіяни підтримували різницю між Тувою та Монголією в усіх своїх ділових стосунках з імперією Цін [Lattimore 1953, 25]. У 1926 році під радянським покровительством Туву було відділено від Зовнішньої Монголії проти бажання і Монголії, і Туви, – вважав П. Тан [Tang 1959, 399].

Незважаючи на визнання незалежності ТНР, монгольські урядовці не змінили свого ставлення до цього питання. Свідченням цього є, зокрема, такий випадок. Радянські представники в Кизилі отримали з Улан-Батора монголомовну декларацію групи з НРП ВМ³⁷ (від 13.03.1928) з випадками проти радянської політики в Монголії та Туві, очевидно, для передачі тувинській стороні. Надійшла також декларація нового ЦК цієї партії, зокрема, за підписом Мерсе³⁸, що викривала діяльність зазначеної вище групи. “За нинішнього стану справ у ТНРП” радянські представники вважали зайвим видавати тувинським урядовцям ці декларації³⁹.

За донесенням Г. Банзаракцаєва⁴⁰ до Східного відділу ВККІ (від 6.08.1928), ТНР, відчувши в собі певну стійкість, намагається відходити від радянського впливу. Така політика проводиться переважно правими елементами країни. Тому вони налаштовані лояльно стосовно Монголії і дуже хочуть почати переговори. Їх вельми нервувало ставлення монгольського уряду, який ігнорував ТНР. Нарешті навесні 1928 року тувинці вирішили розпочати переговори з іншого кінця, зчинивши скандал на південному кордоні та надіславши до спірної зони своїх вояків. Вони були впевнені в тому, що після суперечок прийти до згоди можливо. Після

прикордонних інцидентів, що сталися з цієї причини, розпочинається налагодження взаємин (обмін місіями). Надалі, на думку спостерігача, можливі щільніші зв'язки з МНР, а ініціаторами цього процесу будуть праві діячі⁴¹. Австрійський синолог О. Менхен-Хельфен, який відвідав Туву в 1929 році, зазначав: “Я застерігаю⁴² про таке: жодного закиду тувинський політик не повинен так остерігатися, як докору дружби з монголами. Це одразу неприємно вражає” [München-Helfen 1931, 18].

Вже після падіння тувинських правих, восени 1929 року, в Улан-Баторі делегація ЦК ТНРП домовлялася з ЦК МНРП про налагодження обміну досвідом партійної та державної роботи. Візитові цієї делегації передували переговори між секретарем ЦК МНРП П. Генденом та повпредом ТНР Чодоном під час перебування першого в Москві. Монгольський лідер висловлював намір дати Туві монгольських вчителів, військових інструкторів і навіть порушив питання щодо необхідності уніфікації грошової системи Туви та МНР з метою поглиблення взаємного економічного зв'язку (в Туві на той час був в обігу радянський карбованець) [Москаленко 2004, 115]. Отже, МНР у своїх зверненнях до Туви загострювала увагу на господарчій, культурній допомозі та інструктажі. Всі ці пропозиції були обговорені ЦК ТНРП і не знайшли відгуку. Це сталося, ймовірно, з огляду на позицію радянської сторони. Так, радянські дипломати рекомендували, аби не штовхати Туву на шлях монголізації, створити там такі умови, щоб зближення між МНР і ТНР не виходило за рамки обміну досвідом партійної роботи поміж ЦК обох партій [Москаленко 2004, 115].

Отже, пропозиції Монголії щодо надання їй концесій на золоті копальні, стосовно допуску на ринок Туви Монценкоопу⁴³ та єдиної валюти для обох країн були відкинуті⁴⁴. На думку російської дослідниці С. Сааї, така недалекозора політика тувинського керівництва, спрямована на односторонній розвиток радянсько-тувинських торговельних зв'язків, не сприяла розширенню торговельного співробітництва з Монголією на державному рівні й не принесла користі жодній стороні [Саая 2003, 91]. Східний відділ Комінтерну нагадував VIII з'їзду ТНРП (20.10–10.11.1929), що необхідно дава-

ти постійний опір реакційній пропаганді панмонголізму, котрий використовують японський імперіалізм та вже розбиті праві елементи МНРП. Разом із тим зверталася увага на нагальну потребу встановлення дружніх відносин між ТНР та МНР⁴⁵.

Проте повернімося до переговорів, що відбувалися восени 1929 року в Улан-Баторі. З інструкції представнику ТНРП Пулжину, присвяченої питанням зміцнення зв'язку з МНРП, впливало таке. Тувинці згадували, що Монголія у власних виданнях та повсякденній роботі стверджувала, що СРСР обертає Туву на свою колонію, порушуючи цим власне визнання Туви як самостійної держави. Поза тим, Монголія, культивуючи свої внутрішні національні почуття, мала намір усередині Туви розвинути монголофільство, про що й писала у своїх журналах і газетах. Отже, це сильно відбивалося на практиці дипломатичних відносин між двома республіками. Мовляв, стосовно прикордонних питань, народного господарства й торгівлі Монголія не зв'язала на Туву як на самостійну республіку. Лише VII з'їзд МНРП (1928) та II пленум ЦК ТНРП (1929) дали вказівку на майбутнє щодо щиріших революційних взаємин між двома республіками⁴⁶. На думку тувинської сторони, МНРП має роз'яснити суть тувинської самостійності не лише своїм членам, а й народу, особливо ж вона повинна намагатися докладно роз'яснювати прикордонним аратам переваги всіякого поліпшення стосунків та взаємних зв'язків поміж республіками.

ЦК ТНРП звертався із проханням до МНРП задля сприяння партійній роботі постійно надавати резолюції партійних з'їздів і пленумів, резолюції великих і малих хуралданів республіки, а також важливі закони й інструкції з усіх галузей роботи. Вважалась бажаною присутність на партійних з'їздах і пленумах як Монголії, так і Туви, представників від обох партій. Представника ТНРП Пулжина його партія просила ознайомити з важливими питаннями, як-от нові установки:

- щодо боротьби з ламством, феодалами, багатіями;
- щодо земельних, політичних, державних, податкових, грошових реформ на теренах Монголії;
- щодо перспектив монгольської революції⁴⁷.

Поза тим, тувинська сторона просила, щоб МНР не перешкождала, якщо монгольські тувинці побажають змінити громадянство на тувинське.

Договір між МНРП і ТНРП, укладений 18 жовтня 1929 року в Улан-Баторі, стверджував: партії вживуть всіх заходів задля дружнього вирішення всіх політичних, економічних і культурних питань, що виникають між республіками. МНР буде ставитися з повагою до ТНР і зміцнювати взаємний зв'язок, дружбу й допомагати їй. Зокрема, обидві сторони вживуть заходів до якнайшвидшого вирішення спірних питань, що стосуються встановлення кордонів. Був визнаний за необхідне обмін представниками ЦК обох партій. На прохання тувинської сторони МНРП обіцяла безкоштовно навчати в партійно-просвітніх установах учнів, яких відрядить ТНРП. Відповідно, вирішили полегшити торговельні зв'язки незаможного аратського населення, що не мають спекулятивного характеру. Пропозиція не перешкоджати тувинцям, які перейшли в підданство МНР, у разі, якщо вони забажають повернутися до Туви, була монгольською стороною відхилена. Зокрема, монголи зауважили: досить значна кількість громадян СРСР і Китаю перейшла в наше підданство. За нинішньої складної міжнародної обстановки це питання не є предметом обговорення⁴⁸. VI Великий Хурал МНР, який відбувся у серпні 1930 року, підтвердив намір щодо Туви – всебічно зміцнювати політичні та культурні зв'язки, надавати всіяку допомогу [Эрдени-Очир 1930а, 70].

16 березня 1930 року в Улан-Баторі було підписано протокол наради секретарів ЦК обох партій щодо визначення кордонів між республіками. Вирішили створити паритетну комісію з представників урядів МНР і ТНР [Саая 2003, 170]. Хоча комісія нібито мала встановлювати кордон із врахуванням господарського тяжіння того чи іншого населеного пункту, національного моменту, старих документів, проте у додатку до протоколу наголошувалося: бажано, щоб прикордонні питання розглядалися не за принципом релігійно-національних устоїв та старих маньчжурських кордонів, а за принципом всебічного культурного розвитку аратських мас та їхніх господарств. Разом із тим підкреслювалося, що тувинські та монгольські арати не є

одним етносом, а тому кожна зі сторін має розвивати власну культуру, а також поглиблювати взаємний зв'язок, щоб побороти всі наявні ускладнення в процесі виконання завдань соціалістичного розвитку [Саая 2003, 171]. Напевне, такі суперечливі, підсилені риторикою класової боротьби, положення у документах відбивають позицію тувинської сторони, напоумленої радянськими радниками. Наприклад, етноси різні, проте за національною ознакою кордон визначати не варто. Оскільки, південна частина Туви лишалася монголізованою, тувинські керівники, мабуть, побоювалися втратити такі конфліктні сомони. У неофіційній бесіді з тувинським колегою секретар ЦК МНРП О. Бадрах зауважив: "Якщо ми будемо враховувати думку самих аратських мас, то вийде велика суперечність між Тувою та Монголією, аж до зіткнення" [цит. за: Саая, Сат 2006, 217].

Питання щодо кордону поміж Тувою та Монголією лишалося відкритим, і з плином часу становище лише погіршувалося. Радянська сторона підозрювала тувинських урядовців у свідомому інспіруванні прикордонних інцидентів (наприклад, захоплення сільськогосподарських машин у монгольському держгоспі, розташованому на спірній території, 1931 року) задля тиску на Монголію. Тоді арати Ханхохейського сомону відібрали 5 сінокосарок, забравши їх з поля, і привезли до себе у сомон. На зборах із цього приводу арати казали: "Неодноразово ми говорили, що це – наша земля й т.д., але, незважаючи на це, вони вторгаються в нашу територію, тому ми вирішили, в кількості 9 осіб, поїхати беззброї. Робітники прийняли нашу пропозицію й допомогли нам забрати машини"⁴⁹.

Отже, до вирішення спірних питань стосовно встановлення кордонів справа дійшла лише в 1932 році. Спільне засідання урядових комісій МНР і ТАР⁵⁰ з вирішення прикордонного питання між двома республіками, що відбулося 2 червня 1932 року на теренах МНР, визнало за необхідне:

1. Соляну гору, як єдине родовище солі, що має дуже важливе економічне значення для Тувинської Аратської Республіки, включити до складу території ТАР.

2. Прикордонному (місцевому) населенню МНР надати права користуватися

(безоплатно) сіллю для задоволення особистих потреб.

3. Спірний квадрат на схід від озера Убса⁵¹ розділити навпіл: північну частину включити до складу території ТАР, а південну частину, як таку, що має дуже важливе значення для розвитку монгольського Барун-Турунського зернодержгоспу, включити до складу МНР.

4. Іншу спірну територію, що простягається із заходу на схід, в основному розділити навпіл⁵².

4 червня 1932 року спільне засідання ухвалило: надати повне право громадянам, що переходять при встановленні кордону до складу МНР або ТАР, самим вирішити питання щодо підданства й перебування у складі тієї чи іншої республіки. Переїзд цих громадян (за бажання залишитися в складі МНР або ТАР) дозволяється після прийняття зазначеної постанови урядами МНР і ТАР, але не пізніше 1 травня 1933 року. Громадяни, що переходять при встановленні кордонів до складу тієї чи іншої республіки і бажають перейти в громадянство однієї з республік, повинні бути забезпечені всіма правами та свободами, наданими основними законоположеннями цієї республіки, і можливостями навчатися рідної писемності, мови й т.д. Це положення набирає чинності після затвердження урядами двох республік⁵³. Обидві комісії вважали за необхідне вжити таких тимчасових заходів: надати права прикордонному населенню користуватися мисливськими, водними, лісовими угіддями й вигонами для худоби в місцевостях, що переходять до складу території тієї або іншої республіки, але раніше перебували у фактичному користуванні цього прикордонного населення. Цей пункт постанови не поширювався на експлуататорські елементи⁵⁴.

Угода 1932 року стала основною угодою, якої тувинська та радянська сторони намагалися дотримуватися при укладанні наступних угод з прикордонного розмежування та відповідних переговорах. Проте після низки дискусій в уряді МНР ця угода так і не була ратифікована, оскільки засвідчувала великі поступки, зроблені Туви. Спроби монголів перетнути встановлений кордон зупинялися тувинськими прикордонниками, що викликало взаємне невдоволення. Монгольський уряд вва-

жав необґрунтованими заборони на перекочування, добування солі та крейди [История Тувы 2007, 370]. Отже, він не погодився з рішенням монголо-тувинської прикордонної комісії 1932 року й неодноразово порушував питання про необхідність уточнення лінії кордону, мотивуючи це тим, що прикордонна комісія необґрунтовано передала Туви частину території, яка належить МНР. Так, у квітні 1937 року монгольський уряд ставить перед урядами Туви та СРСР питання про перегляд угоди 1932 року і повернення МНР споконвічно монгольських земель, зокрема Соляної гори. Монгольська сторона вказувала, що угода 1932 року є несправедливою, нав'язаною Монголії під тиском СРСР. Проте радянська сторона вважала, що "угода вдало розмежувала інтереси сторін і Соляна гора монголам, по суті, не потрібна" [цит. за: История Монголии... 2007, 142].

Після входження в жовтні 1944 року Туви до складу СРСР радянські прикордонні війська взяли під охорону кордон між СРСР і МНР у межах Тувинської автономної області вздовж зазначеної лінії 1932 року, у результаті чого спірні ділянки, на які претендували монголи, виявилися у радянських межах. Тоді ж радянський уряд повідомив монгольському,

що до уточнення лінії кордону монголам дозволяється проживати й перекочувувати на спірних територіях на тих же умовах, що й раніше⁵⁵.

У зазначений період МНР важко було змиритися з втратою Туви. Радянсько-монгольська угода 1924 року ще залишала монгольським політикам шанс повернути тувинські землі. Але вирішальну роль у цьому питанні відіграла політика СРСР. Монгольська еліта змушена була визнати ТНР, проте зробила це під радянським примусом. Зневірівшись у розрахунку на швидке приєднання Туви за волевиявленням її населення, монгольські урядовці вирішують піти шляхом господарчої та культурної допомоги, як їм радили радянські ж представники ще 1924 року. Та часи змінилися, і радянська сторона сильно обмежує форми співробітництва обох республік. Тувинська еліта неодноразово намагалася привернути до себе увагу монгольських колег, очікуючи щирого визнання, проте теренові суперечки, намагання будь-що повернути добровільних емігрантів лише ускладнювали двосторонні стосунки. На черзі постала низка нових угод, які все одно не вдовольняли монгольську сторону. Так закладався вузол проблем і непорозумінь, котрі ще й досі остаточно не подолані.

¹ А. Охтін – заступник повпреда РСФФР у Монголії в 1921–1922 роках.

² 26 грудня 1921 року уповноважений НКЗС при Урянхайських Радянських військових частинах повідомляв тувинській стороні, що Росія та Монголія домовилися щодо самостійності Танну-Туви, а втручання монгольських представників у внутрішні справи Туви незаконне. Ф. Фальський пропонував тувинцям не їздити на з'їзд до Улангома (Західна Монголія) та оголосив, що радянські війська захищають незалежність тувинського народу [Дацьпен, Ондар 2007, 254–255].

³ МНП – Монгольська народна партія.

⁴ Тувинська народно-революційна партія, створена у лютому 1922 року (з 1922-го по 1926 рік – Танну-Тувинська народна партія; в науковій літературі зазвичай використовується єдина аббревіатура – ТНРП).

⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 21.

⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 21.

⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 12.

⁸ О. Васильєв – перший повноважний представник СРСР у МНР (1924–1925).

⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 27. – Л. 1.

¹⁰ Т. Рискулов – уповноважений ВККІ в Монголії (1924–1925).

¹¹ Зазначимо, що незадовго до цього Сен Катаяма, виступаючи в Улан-Баторі навесні 1925 р., так охарактеризував завдання, поставлене Комінтерном: "Ідея возз'єднання всіх монгольських племен в одну самостійну федеративну республіку з найближчим курсом на радянізацію і з віддаленою перспективою входження до СРСР... це чудова ідея... Нехай Зовнішня Монголія піде до своїх родичів у Внутрішню Монголію та Баргу, Сіньцзян і організує їх всіх проти світового імперіалізму" [цит. за: Стабільность и конфликт... 2005, 232–233].

¹² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 42. – Л. 71.

¹³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 42. – Л. 72.

- ¹⁴ Псевдонім Ф. Раскольников, завідувача Східним відділом Виконкомом Комінтерну (1924–1928).
- ¹⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 34. – Л. 15.
- ¹⁶ З такою порадою виступав на цьому з'їзді М. Амагаєв, новий уповноважений ВККІ при ЦК МНРП (1925–1929).
- ¹⁷ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 167.
- ¹⁸ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 3.
- ¹⁹ М. Амагаєв – новий уповноважений ВККІ при ЦК МНРП (1925–1929).
- ²⁰ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 14–15.
- ²¹ Худон (монг.) – сільська місцевість, провінція.
- ²² РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 14–15. П. Генден – майбутній прем'єр-міністр МНР.
- ²³ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 30.
- ²⁴ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 40. – Л. 11–13.
- ²⁵ Шабінари (від монг. *шавь*) – підлегле церкві населення. Ця соціальна верства утворилася шляхом передачі певної кількості населення Монголії від князів монастирям.
- ²⁶ Так, російський офіцер В. Попов, свого роду фахівець з урянхайського питання, перераховуючи тувинські хошуни, називав і Хазутський, і Дархатський [більше див.: Попов 2007, 428]. Мовляв, граф А. Беннігсен нараховував у Дархатському хошуні 8700 душ, а в Хазутському – 3000 душ [Попов 2007, 433].
- ²⁷ Місто Мурен – центр Хубсугульського аймака Монголії.
- ²⁸ Деякі подробиці повідомляє тувинський дослідник А. Самдан. За тувинськими літописами, правитель хубсугульських урянхайців ухеріда Гуругунджав брав активну участь у реконструкції фортеці м. Улясутай. У нагороду у вересні 1878 р. йому вдалося отримати свій хошун у самостійне управління, і він почав називатися князем Хазутського хошуну [Самдан 2001, 16–17].
- ²⁹ Ухеріда – маньчжурський титул правителя, що відав ієродиницьким племенем. У монгольській обробці цей титул перетворився на назву “угурда”. Раніше кожен ухеріда обирався з місцевого племені цзяньцзюнем і затверджувався на цій посаді богдиханом. Посада ухеріди існувала в Барзі, у чахарів і взагалі у знатних монголів, а також у тувинців. Останні воліли іменувати своїх правителів не цим титулом, а да-нойонами [більш. див.: Ховалыг 2010].
- ³⁰ УДВПО була створена 17 липня 1925 року на позачерговому засіданні ЦК ТНРП. За положенням 1926 року, перед УДВПО ставилися завдання аналізу внутрішньополітичної ситуації, боротьби з політичними супротивниками та карними злочинцями, зі шпіонажем, а також охорони державних кордонів та зупинення контрабанди [История Тувы 2007, 135].
- ³¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 28. – Л. 64.
- ³² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 28. – Л. 65.
- ³³ Також цікавий архівний документ виявила відома тувинська дослідниця М. Монгуш. Це звіт лами Верхньо-Чаданського хуре про здійснену ним восени 1935 року поїздку до Сіньцзяну [Монгуш 1995, 35]. За таємним дорученням органів держбезпеки ТНР цей лама під псевдонімом Чойган проник до середовища своїх колишніх співвітчизників, які добровільно залишили Туву після революційних подій. Мета його поїздки полягала у зборі детальної інформації про становище колишніх громадян ТНР. За словами М. Монгуш, привертає увагу той факт, що у звіті таємного агента є лише дані про тих осіб, які колись втекли з Туви, і немає жодних згадок про тувинців, які мешкали в Сіньцзяні постійно. На думку тувинської дослідниці, це пояснюється тим, що лама Чойган, маючи цілком конкретне завдання, не вважав за потрібне з'ясувати подробиці іншого характеру [Монгуш 1995, 37]. Пояснити таке завдання можна, на наш погляд, двома причинами. З одного боку, низка “заколотників”, які втекли з Туви після повстань, перебували у Сіньцзяні. Їх нібито тувинське суспільство очікувало як національних героїв, які мають врятувати країну від наявної диктатури. За даними УДВПО, зазначені особи посідали у провінції Сіньцзян керівні посади. Мовляв, цілком очевидно, що в майбутньому їх планують використовувати для своїх цілей у Туві. Отже, ймовірно, тувинська влада з цієї причини слідкувала за колишніми громадянами. З другого боку, ми можемо припустити, що й у 1930-ті роки тувинське керівництво не полишало надії повернути колишніх співвітчизників. Лама Чойган дуже ретельно описував розташування, майновий стан, настрої конкретних тувинських родин у Сіньцзяні (Алтайський округ).
- ³⁴ Darkhat // *Ethnologue: Languages of the World* / Lewis, M. Paul (ed.). – Sixteenth edition. – Dallas, 2009. – http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=drh
- ³⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 25. – Л. 46, 48.
- ³⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 36. – Л. 1.
- ³⁷ НРП ВМ – Народно-революційна партія Внутрішньої Монголії (створена восени 1925 року).
- ³⁸ Мерсе – видатний діяч визвольних змагань у Внутрішній Монголії 1920-х років.

³⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 26. – Л. 2.

⁴⁰ У середині 1920-х років з Москви до Туви був відряджений кваліфікований перекладач – Г. Банзаракцаєв. Він мав посприяти розвитку тамтешніх монгололомовних ЗМІ. Схоже, перекладацькою діяльністю Банзаракцаєв не обмежувався і постачав ВККІ інформацію про суспільно-політичні настрої у ТНР.

⁴¹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 26. – Л. 6.

⁴² Рос. “упреждаю”.

⁴³ Монценкооп – Центральний споживчий кооператив МНР.

⁴⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 29. – Л. 36.

⁴⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 29. – Л. 97.

⁴⁶ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 32. – Л. 88.

⁴⁷ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 32. – Л. 89.

⁴⁸ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 90. – Л. 62.

⁴⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 46. – Л. 223.

⁵⁰ ТАР – Тувинська Аратська Республіка (1930–1944).

⁵¹ Убса – нині Убсу-Нур (монг. *Увс нуур*).

⁵² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 55. – Л. 2.

⁵³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 55. – Л. 4.

⁵⁴ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 55. – Л. 5.

⁵⁵ РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 137. – Ед. хр. 144. – Л. 18.

ЛІТЕРАТУРА

Грум-Гржимайло Г.Е. *Западная Монголия и Урянхайский край*. Т. III. Вып. I: Антропологический и этнографический очерк этих стран. Ленинград, 1926.

Дацциен В.Г., Оноар Г.А. Проблема государственной принадлежности Тувы в переходный период 1921–1925 гг. // *Сибирь и Центральная Азия: проблемы этнографии, истории и международных отношений*. Третьи научные чтения памяти Е.М. Залкинда, 18 мая 2007 года. Барнаул, 2007.

История Монголии. XX век. Москва, 2007.

История Тувы. Т. 2. Москва, 2007.

Кабо Р. *Очерки истории и экономики Тувы*. Ч. 1. Дореволюционная Тува. Москва – Ленинград, 1934.

Лузянин С.Г. *Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг.* Москва, 2003.

Маннай-оол М.Х. Дархаты: некоторые этнографические данные // *Тувинский НИИЯЛИ. Ученые записки*. Серия историческая. Вып. XVIII. Кызыл, 1995.

Монгуш М.В. Тувинцы в Китае: проблемы истории, языка и культуры // *Тувинский НИИЯЛИ. Ученые записки*. Серия историческая. Вып. XVIII. Кызыл, 1995.

Монгуш М.В. *Один народ – три судьбы: Тувинцы России, Монголии и Китая в сравнительном контексте*. Осака, 2010.

Москаленко Н.П. *Этнополитическая история Тувы в XX веке*. Москва, 2004.

Оноар Е.М. Первый председатель Президиума Малого Хурала Тувинской Народной Республики Куулар Дондук // *Вестник Тувинского государственного университета. Социальные и гуманитарные науки*, 2010, № 2. – http://www.tuvsu.ru/bibl/journal_vestnik/2010%20N2/statya/stsyal2.pdf

Попов В.Л. Урянхайский край // *Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Тове, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы*. Текст в 7 т. Т. 5: Урянхайский край: от Урянхая к Танну-Тове / Сост. С.К. Шойгу. Москва, 2007.

Протоколы 1-го Великого Хуралдана Монгольской Народной Республики. Улан-Батор – Хото, 1925.

РГАСПИ. – *Российский государственный архив социально-политической истории*. Ф. 17. Оп. 137. Ед. хр. 144; Ф. 144. Оп. 1. Ед. хр. 7, 40; Ф. 495. Оп. 152. Ед. хр. 27, 34, 42, 90; Оп. 153. Ед. хр. 1, 25, 26, 28, 29, 32, 36, 46, 55.

Решетов О. Подорож до урянхайців Прихубсугулья // *Східний світ*. 1995 (№ 2)–1996 (№ 1).

Саєва С.В. *Россия – Тува – Монголия: “центральноазиатский треугольник” в 1921–1944 гг.* Абакан, 2003.

- Саая С.В., Сам С.Ч. **Геополитический статус Тувы в первой половине XX века (1911–1944 годы)**. Абакан, 2006.
- Самдан А.А. **Монголоязычные источники по истории Тувы**: Автореф. дис. ... к-та ист. наук. 07.00.09 / Институт востоковедения РАН. Москва, 2001.
- Санжеев Г.Д. **Дархатский говор и фольклор**. Ленинград, 1931.
- Симуков А.Д. **Труды о Монголии и для Монголии**. Т. 1. Осака, 2007.
- Сердобов Н.А. **История формирования тувинской нации**. Кызыл, 1971.
- Стабильность и конфликт в российском приграничье. Этнополитические процессы в Сибири и на Кавказе**. Москва, 2005.
- 3-й С'езд Монгольской Народной Партии // **Бюллетень Полпредства СССР в Монголии**. № 14–18. 1924 (октябрь).
- Ховалыг С.С. **История чиновничества Танну-Тувы (середина XVIII – конец XIX вв.)** // **Новые исследования Тувы**. Электронный информационный журнал, 2010, № 3. – http://www.tuva.asia/journal/issue_7/2135-khovalyg.html
- Шиммарев Я.П. **Сведения о дархатах-урянях ведомства Ургинского Хутукты Урянхай // Урянхай. Тыва дептер: антология научной и просветительской мысли о древней тувинской земле и ее насельниках, об Урянхае – Танну-Тове, урянхайцах – тувинцах, о древностях Тувы**. Текст в 7 т. Т. 5: Урянхайский край: от Урянхая к Танну-Тове / Сост. С.К. Шойгу. Москва, 2007.
- Эрдени-Очир. VI Великий Хурал и его основные решения // **Хозяйство Монголии**, 1930, № 4 (22).
- Darkhat // **Ethnologue: Languages of the World** / Lewis, M. Paul (ed.). Sixteenth edition. Dallas, 2009. – http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=drh
- Elleman, Bruce A. B. Secret Sino-Soviet Negotiations on Outer Mongolia, 1918–1925 // **Pacific Affairs**, 1993–1994 (Winter), vol. 66, No. 4.
- Lattimore, Owen. The New Political Geography of Inner Asia // **The Geographical Journal**, 1953 (Mar.), vol. 119, No. 1.
- München-Helfen O. **Reise ins Asiatische Tuwa**. Berlin, 1931.
- Tang P.S.H. **Russian and Soviet Policy in Manchuria and Outer Mongolia. 1911–1931**. Durham, 1959.